

®¹i hăc quèc gia Hụ Núi
Tr-êng ®¹i hăc khoa hăc x· húi vự nh©n vừ

NGUYỄN VĂN TUẤN

**ĐỀ TÀI THIÊN CHÚA GIÁO
TRONG TRƯỚC TÁC PHAN BỘI CHÂU**

LUẬN VĂN THẠC SĨ
CHUYÊN NGÀNH VĂN HỌC VIỆT NAM

Hà Nội – 2014

®¹i hăc quèc gia Hụ Núi
Tr-êng ®¹i hăc khoa hăc x· húi vự nh©n v''

NGUYỄN VĂN TUẤN

**ĐỀ TÀI THIÊN CHÚA GIÁO
TRONG TRƯỚC TÁC PHAN BỘI CHÂU**

LUẬN VĂN THẠC SĨ VĂN HỌC
MÃ SỐ: 60 22 01 21

NGƯỜI HƯỚNG DẪN: GS.TS TRẦN NGỌC VƯƠNG

Hà Nội – 2014

LỜI CAM ĐOAN

Tôi xin cam đoan đây là công trình nghiên cứu của riêng tôi, dưới sự hướng dẫn khoa học của GS.TS Trần Ngọc Vương. Đề tài không trùng lặp với bất cứ công trình khoa học nào. Những vấn đề trình bày trong luận văn này là kết quả do chúng tôi nghiên cứu, bảo đảm tính trung thực. Tôi xin hoàn toàn chịu trách nhiệm trước những luận điểm khoa học nêu ra trong công trình này.

Tác giả luận văn

Nguyễn Văn Tuấn

LỜI CẢM ƠN

Luận văn này là kết quả quá trình học tập, nghiên cứu suốt hai năm trong chương trình đào tạo Thạc sỹ, dưới sự truyền dạy, hướng dẫn nhiệt tình, nghiêm túc và khoa học của tập thể thầy cô là các Giáo sư, Phó giáo sư, Tiến sỹ của Trường Đại học Khoa học xã hội và Nhân văn, Hà Nội. Trước tiên, tôi xin kính gửi đến các thầy, cô lời cảm ơn sâu sắc về những tri thức và tình cảm mà thầy cô đã dành cho tôi trong thời gian qua. Đặc biệt, tôi xin bày tỏ lòng biết ơn sâu sắc đến GS.TS Trần Ngọc Vương, đã tận tình chỉ bảo, hướng dẫn tôi hoàn thành luận văn. Nhân đây, tôi cũng xin gửi lời cảm ơn đến những bạn bè, đồng nghiệp – những người đã đồng viên, giúp đỡ, tạo điều kiện cho tôi, trong quá trình tiếp cận tư liệu để hoàn thành luận văn.

Hà Nội, ngày 10 tháng 12 năm 2014

Nguyễn Văn Tuấn

MỤC LỤC

PHẦN MỞ ĐẦU

1. Lý do chọn đề tài	3
2. Lịch sử vấn đề.....	5
3. Phạm vi nghiên cứu	10
4. Phương pháp nghiên cứu.....	10
5. Đóng góp của đề tài.....	11
6. Cấu trúc luận văn.....	11

PHẦN NỘI DUNG

Chương 1: Sự du nhập của đạo Thiên chúa vào Việt Nam và sự hình thành

mảng đề tài viết về Thiên chúa giáo trong văn học Việt Nam trung cận đại..... 13

1.1. Sự du nhập của đạo Thiên chúa vào Việt Nam..... 13

1.1.1. Những tiền đề và quá trình truyền bá đạo thiên chúa vào Việt Nam..... 13

1.1.1.1. Mầm mống của sự truyền bá đạo Thiên chúa ra vùng đất ngoại 13

1.1.1.2. Quá trình truyền bá đạo Thiên chúa vào Việt Nam 15

1.1.2. Đạo Thiên chúa và sự bành trướng thuộc địa của Pháp tại Việt Nam..... 16

1.1.2.1. Công cuộc truyền giáo với sự bành trướng thế lực của thực dân Pháp tại Việt Nam đến nửa đầu thế kỷ XIX..... 17

1.1.2.2. Những mưu toan chính trị của các thừa sai nửa cuối thế kỷ XIX 21

1.2. Sự hình thành mảng đề tài Thiên chúa giáo trong văn học Việt Nam trung cận đại..... 31

1.2.1. Sự ghi chép về Thiên chúa giáo trong các tư liệu lịch sử 31

1.2.2. Đề tài Thiên chúa giáo trong những sáng tác văn học..... 35

Chương 2: Quan niệm của Phan Bội Châu về Thiên chúa giáo 41

2.1. Vị trí Thiên chúa giáo trong trước tác Phan Bội Châu 41

2.2. Quan niệm của Phan Bội Châu về vấn đề văn hóa, tín ngưỡng tôn giáo của đạo Thiên chúa..... 44

2.3. Thái độ của Phan Bội Châu trong mối quan hệ giữa đạo Thiên chúa và sự xâm lược của thực dân Pháp 50

Chương 3: Những điểm mới trong đề tài

Thiên chúa giáo của Phan Bội Châu	59
3.1. Đoàn kết lương giáo – một tư tưởng tiên bộ của Phan Bội Châu chống kẻ thù xâm lược.....	59
3.1.1. Vấn đề lương – giáo trong phong trào chống Pháp cuối thế kỷ XIX.....	60
3.1.2. Tư tưởng đoàn kết lương – giáo của Phan Bội Châu trong phong trào đấu tranh chống kẻ thù xâm lược	66
3.2. Điểm mới về Thiên chúa giáo của Phan Bội Châu so với các nhà Nho đương thời	74
3.2.1. Đạo Thiên chúa trong cái nhìn của vua quan triều Nguyễn và các các nhà Nho đương thời	74
3.2.2. Tư tưởng mới của Phan Bội Châu về đạo Thiên chúa.....	80
PHẦN KẾT LUẬN	89
TÀI LIỆU THAM KHẢO.....	91

PHẦN MỞ ĐẦU

1. Lý do chọn đề tài

“Lịch sử của tôi hoàn toàn là lịch sử thất bại”

(Phan Bội Châu niên biểu)

Đây là lời nhận xét, tự đánh giá về mình của Phan Bội Châu, ông đã sống trọn vẹn trong một giai đoạn lịch sử đầy đau thương và cuộc đời ông đầy những thất bại như ông đã nói, nhưng lại là người bền gan chí chịu đựng mọi thất bại đó.

Phan Bội Châu (1867 – 1940) sinh trưởng trong một gia đình nhà Nho “đời đời theo nghiệp đọc sách” tại Nghệ An, cho nên, từ bé ông đã được đào tạo theo khuôn mẫu Nho giáo. Tuy nhiên, ông lại là một trong những nhà yêu nước có hoàn cảnh đặc biệt nhất. Ông được sinh ra sau 5 năm khi thực dân Pháp nổ súng xâm lược Nam Kỳ và mất trước 5 năm khi Cách mạng tháng Tám thành công. Như vậy, cả cuộc đời ông nằm trong giai đoạn lịch sử đau thương của đất nước. Thêm vào đó là ông được lớn lên trong không khí của chiến tranh và nỗi căm uất trước sự xâm lược của bọn Đế quốc thực dân, dần dần Phan Bội Châu hiểu ra rằng *“cần phải nuôi chí diệt thù”* để cứu nước, cứu dân tộc.

Phan Bội Châu cũng là một nhà Nho, nhưng lại ở vào giai đoạn cuối thời kỳ mà chế độ Phong kiến đã đi đến hồi kết thúc, nên ông khác với các nhà Nho khác mà như Trần Đình Hượu đã viết: *“Ông từ một nhà Nho, thành một người hoạt động cứu nước, thành nhà chính trị, rồi ông trở thành một nhà văn. Con đường trở thành nhà chính trị, nhà văn của Phan Bội Châu đã trải qua nhiều hoàn cảnh cụ thể mà qua đó, thời đại khắc họa những dấu ấn sâu sắc, làm cho ông khác những nhà Nho khác, mà cũng tiêu biểu nhất cho những nhà Nho đó”* [32/135]. Đối với lịch sử đấu tranh cách mạng của dân tộc Việt Nam, Phan Bội Châu như là người tiếp nối những trang sử đó, ông *“đã đóng một vai trò trọng đại, tiếp nối phong trào Cần Vương cuối thế kỷ XIX, nuôi dưỡng truyền thống quật khởi, bất khuất, anh hùng của người Việt Nam trước đợt sóng dập dồn của nạn xâm lăng”* [72/294]. Đối với văn chương, Phan Bội Châu là một tác gia lớn, một nhân cách lớn, ông có một sự nghiệp vĩ đại trong bước ngoặt của lịch sử văn chương dân tộc. Phan Bội Châu là người viết nhiều với ý thức làm văn để phục vụ chính trị cứu nước, và rất ít tác phẩm của ông viết ra để tiêu khiển, trừ những năm cuối đời bị giam lỏng ở Huế. Cho nên, có thể nói văn

chương của Phan Bội Châu là bộ phận khăng khít trong quá trình hoạt động cách mạng của ông:

Mồ chuông là cái lưỡi đây

Lôi đình trên ngọn bút này nổi lên!

Những sáng tác của Phan Bội Châu chủ yếu nhằm xây dựng tư tưởng yêu nước và tinh thần chiến đấu cho nhân dân chống quân xâm lược. Ông ca ngợi những trang quốc sử oanh liệt, các bậc anh hùng của đất nước qua các thời đại... Đồng thời, ông cũng tố cáo mọi chính sách áp bức, bóc lột của thực dân Pháp, để mọi người dân thấy rõ bản chất của cuộc xâm lược, đồng thời thức tỉnh nhân dân không nên có một chút ảo tưởng về cái gọi là “sứ mệnh khai hóa văn minh” của Pháp. Ông đã sáng tác rất nhiều những thơ văn yêu nước và cách mạng, thơ văn đó của ông không chỉ cổ vũ cho phong trào đấu tranh giải phóng dân tộc trong giai đoạn lịch sử lúc bấy giờ, mà nó còn “soi sáng cho những thời đại đến sau trên con đường đấu tranh vì đại nghĩa” [72/294].

Phan Bội Châu hướng đến nhiều đối tượng trong quần chúng nhân dân nhằm tuyên truyền con đường cách mạng và cứu nước. Trong đó, ông có hướng đến đối tượng là những đồng bào Thiên chúa giáo, những người mà có ảnh hưởng rất lớn tới xã hội Việt Nam lúc bấy giờ, đặc biệt là ảnh hưởng đến công cuộc đấu tranh giải phóng dân tộc. Một điểm đặc biệt trong cuộc đời Phan Bội Châu ở chỗ ông như là con đẻ của các phong trào cứu nước, lại được sinh ra trên đất Nghệ Tĩnh – tâm điểm của phong trào “bình Tây sát tả” lúc bấy giờ đang sôi sục trên quê hương, nhưng ông lại có một ứng xử tiến bộ đối với người công giáo và đạo Thiên chúa mà các thế hệ lãnh tụ cứu nước trước đó không có. Ông có cái nhìn khách quan mang tính tích cực về con người cũng như tín ngưỡng của tôn giáo này. Ông là người đã đề cập đến vấn đề giai cấp và đoàn kết dân tộc trong phong trào đấu tranh cứu nước đối với đồng bào Thiên chúa giáo. Vấn đề Thiên chúa giáo trong trước tác của Phan Bội Châu có ý nghĩa vô cùng to lớn trong sự nghiệp cứu nước của dân tộc. Tuy nhiên, cho đến nay, các nhà nghiên cứu mới chỉ có một vài công trình nhỏ nghiên cứu về Thiên chúa giáo trong sự nghiệp trước tác của ông, và các công trình này cũng mới chỉ giải quyết một phần nào về khía cạnh đoàn kết tôn giáo, mà chưa đi sâu vào những đóng góp tích cực của ông đối với vấn đề Thiên chúa giáo. Tiếp tục công việc trên, tôi đã chọn đề tài: *Đề tài Thiên chúa giáo trong trước tác Phan Bội Châu* để tìm hiểu sâu hơn về vấn đề Thiên chúa giáo trong tư tưởng của Phan Bội Châu, đồng

thời để thấy được những điểm mới của Phan Bội Châu về loại hình tôn giáo được du nhập từ phương Tây này so với các thế hệ nhà Nho trước đó trong thực tiễn đấu tranh cách mạng lúc bấy giờ.

2. Lịch sử vấn đề

Xã hội Việt Nam nửa cuối thế kỷ XIX, đầu thế kỷ XX là một trong những giai đoạn đầy biến động. Thời kỳ này đã xuất hiện nhiều khuynh hướng, đường lối, và phương pháp duy tân đất nước của các nhà Nho yêu nước. Tư tưởng của họ tuy có khác nhau nhưng cùng chung một mục đích là cứu dân, cứu nước và phát triển xã hội. Trong đó, Phan Bội Châu được xem như một ngôi sao sáng, là ngọn cờ đầu trong phong trào duy tân, giải phóng dân tộc. Phan Bội Châu đã để lại cho chúng ta một kho tư liệu quý giá và đồ sộ trên nhiều lĩnh vực như văn học, sử học, tư tưởng, triết luận... Cho đến nay, lịch sử nghiên cứu về Phan Bội Châu vẫn đang tiếp tục và ngày càng thu hút được sự quan tâm của nhiều thế hệ chính trị gia, các nhà nghiên cứu, hay các văn nghệ sĩ đánh giá về toàn bộ sự nghiệp trước tác cũng như cuộc đời của ông.

Người có nhiều công trình nghiên cứu về Phan Bội Châu nhất có lẽ là nhà sử học Chương Thâu. Ông đã có trên 90 công trình nghiên cứu được đăng trên các báo, tạp chí và hội thảo khoa học, và hơn 40 công trình sách chuyên khảo, biên soạn hoặc viết riêng, hoặc viết chung với các nhà nghiên cứu khác về Phan Bội Châu và những vấn đề liên quan tới nhà ái quốc vĩ đại này. Đồng thời, nhà sử học Chương Thâu cũng là người sưu tầm và biên soạn bộ sách *Phan Bội Châu toàn tập* gồm 12 tập trong đó có 10 tập trước của *Phan Bội Châu toàn tập* được xuất bản năm 1990 (đến nay đã tái bản nhiều lần) và hai tập bổ di 1 và bổ di 2 bổ xung một số thơ văn chưa được công bố trước đó, mà một trong hai tập bổ di này đã được xuất bản năm 2012. Với sự biên khảo sưu tầm *Phan Bội Châu toàn tập* này của nhà sử học Chương Thâu “xứng đáng được coi là một mẫu mực của niềm hiếu kính và say mê của một nhà khoa học đối với bậc tiền liệt, cũng tiêu biểu cho tính toàn vẹn, khách quan và độ tin cậy văn bản học mà một cá nhân nhà khoa học có thể làm trên tinh thần tự nguyện và về cơ bản là tự cấp tự túc” [70/491].

Một trong những công trình nghiên cứu về Phan Bội Châu được đánh giá cao nhất, đáng chú ý nhất là hai công trình nghiên cứu của giáo sư Đặng Thai Mai và giáo sư Trần Đình Hượu mà theo giáo sư Trần Ngọc Vương cho rằng đây là “những

công trình đã có nhiều phương diện đạt tới độ cơ bản cổ điển và tính hàm súc văn hóa” [70/490].

Trong công trình của mình với nhan đề *Văn thơ Phan Bội Châu*, Đặng Thai Mai đã nhận xét một cách khá chắc chắn khi cho rằng Phan Bội Châu là người mở đường về phương diện dùng văn chương phục vụ chính trị: *“Một điều mà mọi người đều có thể nhận thấy là với Phan Bội Châu, văn học bắt đầu có một nhiệm vụ xứng đáng, cao cả, nhiệm vụ phục vụ cho chính trị” [17/454].* Ông là người dẫn đầu và thành công rõ rệt hơn ai hết về thơ ca yêu nước. Đặng Thai Mai đã chỉ ra sự thành công rõ rệt đó trong những sáng tác thơ ca của Phan bội Châu ở chỗ đã biểu hiện được tất cả cái tinh thần yêu nước nồng nàn của cả một dân tộc trong thời đại lúc bấy giờ. Cái yếu tố chan chứa trong thơ Phan Bội Châu là *“tình cảm”* và *“tượng tượng”*, có cả một pho tình cảm vĩ đại về hai phương diện yêu và ghét đó là *“yêu nước nhà, yêu nòi giống, yêu nhân dân Việt Nam. Ghét quân thực dân cướp nước với lũ tôi đòi của chúng”*. Qua thơ văn của Phan Bội Châu, nét đặc biệt nổi lên là tâm lòng tin tưởng, không hoài nghi về tình đồng chí, đồng bào.

Về ảnh hưởng đến tư tưởng Phan Bội Châu cũng như sự nghiệp văn chương của ông, ngoài quê hương ông là xứ Nghệ, với những sinh hoạt vật chất và tinh thần truyền thống đấu tranh của nhân dân xứ Nghệ trong các phong trào yêu nước, thì ông còn chịu ảnh hưởng bởi những yếu tố của xã hội, thời đại... Sự tiếp xúc với các nhà cải lương và các nhà cách mạng ở Trung Hoa, Nhật Bản cũng đã làm đổi mới lời văn và tư tưởng của Phan Bội Châu, chính điều này mà: *“Văn chương chữ Hán Phan Bội Châu sẽ hùng hồn, lưu loát, khác hẳn với lối viết khúc mắc, nặng nề của các danh Nho lớp trước ở nước ta” [17/421].*

Một phát hiện khá mới mẻ về sáng tác của Phan Bội Châu ở chỗ Đặng Thai Mai cho rằng Phan Bội Châu có thể xem như là nhà văn, nhà thi sĩ đầu tiên đã sáng tác theo tinh thần lãng mạn cách mạng trong văn học nước nhà: *“Tinh thần lãng mạn cách mạng là đặc điểm và cũng là phần thành công, là giá trị của văn thơ Phan Sào Nam” [17/469],* bởi theo tác giả thì có một dòng văn học lãng mạn xuất phát từ một cơ sở hiện thực, từ một tình yêu vĩ đại là yêu Tổ quốc, yêu nhân loại, ghét cái giả dối, hống hách, sự bóc lột, thù địch của nhân loại chân chính, cho nên: *“Văn học lãng mạn đó cũng có tác dụng tố cáo cái hiện thực xấu xa cần phải tiêu diệt” [17/471].* Thêm vào đó thì văn lãng mạn tích cực có thể làm cho người đời một hi vọng đẹp đẽ, củng cố lòng tin con người vào tương lai tươi sáng, mang lại cho họ

TÀI LIỆU THAM KHẢO

A. Tài liệu chính

1. Lê Quý Đôn (2006), *Vân đài loại ngữ*, (Ngd: Trần Văn Giáp, hd: Cao Xuân Huy), NXB Văn hóa thông tin.
2. Chương Thâu (2001), *Phan Bội Châu toàn tập* (10 tập), NXB Thuận Hóa, Trung tâm văn hóa ngôn ngữ Đông Tây.
3. Chương Thâu (2012), *Phan Bội Châu toàn tập, Bỏ di 1*, NXB Thuận Hóa, Trung tâm văn hóa ngôn ngữ Đông Tây.
4. Hợp tuyển thơ văn yêu nước (1976), *Thơ văn yêu nước nửa sau thế kỷ XIX (1858 – 1900)*, NXB Văn học, Hà Nội.
5. Hợp tuyển thơ văn yêu nước (1976), *Thơ văn yêu nước đầu thế kỷ XX (1900 – 1930)*, NXB Văn học, Hà Nội.
6. Vũ ngọc Khánh, Đặng Huy Vận (sưu tầm, biên soạn) (1967), *Về yêu nước chống đến quốc Pháp xâm lược*, NXB Văn học, Hà Nội.
7. Quốc sử quán triều Nguyễn (2007), *Đại Nam thực lục* (10 tập), NXB Giáo dục.
8. Cao Văn Thỉnh, Nguyễn Sĩ Lâm, Nguyễn Thạch Giang (biên khảo và chú giải) (1982). *Nguyễn Đình Chiểu toàn tập* (2 tập), NXB Đại học và trung học chuyên nghiệp.

B. Tài liệu tham khảo

9. Đỗ Bang (2007), *Về chính sách tôn giáo của triều Nguyễn những kinh nghiệm lịch sử*, Nghiên cứu Tôn giáo số 6 – 2007, tr 23 – 30.
10. Charles B. Maybon (2011), *Những người châu Âu ở nước An Nam* (ngd: Nguyễn Thừa Hỷ), NXB Thế giới, Hà Nội.
11. Trương Bá Cần (2007), *Hoạt động ngoại giao của nước Pháp nhằm củng cố cơ sở tại Nam Kỳ (1862 – 1874)*, NXB Tôn giáo.
12. Trương Bá Cần (1991), *Nguyễn Trường Tộ, tập 1 – con người*, Trung tâm nghiên cứu Hán Nôm.
13. Doãn Chính, Cao Xuân Long (2013), *Tư tưởng Phan Bội Châu về con người*, NXB Chính trị quốc gia – sự thật, Hà Nội.

14. Lê Tuấn Đạt (2010), *Quan điểm của Phan Bội Châu về tôn giáo và văn hóa tôn giáo*, Nghiên cứu Tôn giáo số 4 – 2010, tr 26 – 35.
15. Nguyễn Đình Đầu (2013), *Nguyễn Trường Tộ với triều đình Tự Đức*, NXB Trẻ, Hà Nội.
16. Nguyễn Đình Đầu (2001), *Lê Quý Đôn nói về Thiên chúa giáo trong Vân Đài loại ngữ*, Nghiên cứu Tôn giáo số 4 – 2001, tr 50 – 57; số 6 – 2001, tr 25 – 31.
17. Phan Cự Đệ (Sưu tầm – tuyển chọn) (1984), *Tuyển tập Đặng Thai Mai*, tập 2, NXB Văn học, Hà Nội.
18. Ngô Quốc Đông (2012), *Chính sách cấm đạo của nhà Nguyễn và ảnh hưởng của nó tới xứ, họ đạo công giáo*, Nghiên cứu Tôn giáo, số 3 – 2012, tr 40 – 50; số 5 – 2012, tr 15 – 24.
19. G. Boudarel (1997), *Phan Bội Châu và xã hội Việt Nam thời đại ông*, (ngd: Chương Thâu, Hồ Song), NXB Văn hóa thông tin, Hà Nội.
20. Hoàng Lại Giang (1997), *Phan Thanh Giản – nỗi đau trăm năm*, NXB Văn học, Hà Nội
21. Hoàng Lại Giang (2001), *Trương Vĩnh Ký – bi kịch muôn đời*, NXB Văn hóa thông tin, Hà Nội.
22. Trần Văn Giàu (1973), *Sự phát triển của tư tưởng ở Việt Nam từ thế kỷ XIX đến Cách mạng tháng Tám*, tập 1, NXB Khoa học xã hội, Hà Nội.
23. Trần Văn Giàu (1975), *Sự phát triển của tư tưởng ở Việt Nam từ thế kỷ XIX đến Cách mạng tháng Tám*, tập 2, NXB Khoa học xã hội, Hà Nội.
24. Nguyễn Thị Mỹ Hạnh (2008), *Công giáo và tiếp xúc văn hóa Đông – Tây ở Việt Nam thế kỷ XVI – XVII*, Nghiên cứu Châu Âu, số 5 (92) – 2008, tr 47 – 54.
25. Đỗ Lai Hiền (2001), *Quan niệm của Tự Đức về công giáo qua tác phẩm Đạo biện*, Nghiên cứu Triết học số 6 – 2001.
26. Đỗ Thị Hòa Hới, Phạm Thị Thu Hằng (2009), *Chính sách của Minh Mệnh đối với Tôn giáo và ý nghĩa của nó trong lịch sử Việt Nam*, Nghiên cứu Tôn giáo số 12 – 2009, tr 16 – 25.
27. Đỗ Quang Hưng, Lê Huy Hà, Nguyễn Đăng Vinh (Biên soạn) (2003), *Tư tưởng Hồ Chí Minh về dân tộc, tôn giáo và đoàn kết trong cách mạng Việt Nam*, NXB Quân đội nhân dân, Hà Nội.

- 28.Đỗ Quang Hưng (1991), *Một số vấn đề lịch sử Thiên chúa giáo ở Việt Nam*, NXB Đại học quốc gia Hà Nội, Hà Nội
- 29.Nguyễn Quang Hưng (2013), *Văn hóa tôn giáo và quan niệm của Phan Bội Châu và Trần Trọng Kim về văn hóa tôn giáo*, Nghiên cứu Tôn giáo, số 3 – 2012, tr 3 – 12.
- 30.Nguyễn Quang Hưng (2007), *Công giáo Việt Nam thời kỳ triều Nguyễn (1802 - 1883)*, NXB Tôn giáo, Hà Nội.
- 31.Trần Đình Hượu (1995), *Nho giáo và văn học Việt Nam trung cận đại*, NXB văn hóa thông tin, Hà Nội.
- 32.Trần Đình Hượu, Lê Chí Dũng (1988), *Văn học Việt Nam giai đoạn giao thời 1900 – 1930*, NXB Đại học và giáo dục chuyên nghiệp, Hà Nội.
- 33.Nguyễn Văn Kiệm (1972), *Lịch sử Việt Nam (Đầu thế kỷ XX – 1918)*, quyển III – tập 2, NXB Giáo dục, Hà Nội.
- 34.Nguyễn Văn Kiệm (2004), *Những bài học lịch sử về mối quan hệ giữa nhà nước Phong kiến Nguyễn với giáo hội Thiên chúa giáo trong thế kỷ XIX*, Nghiên cứu Tôn giáo Số 5 – 2004, tr.37 – 45.
- 35.Nguyễn Văn Kiệm (2001), *Những đóng góp của công giáo vào nền văn hóa Việt Nam (cho đến hết thế kỷ XIX)*, Nghiên cứu Tôn giáo số 1 – 2010, tr 31 – 39.
- 36.Nguyễn Văn Kiệm (2001), *Sự du nhập của đạo Thiên chúa vào Việt Nam từ thế kỷ XVII đến thế kỷ XIX*, Hội khoa học lịch sử Việt Nam, trung tâm Unesco bảo tồn và phát triển văn hóa dân tộc Việt Nam.
- 37.Nguyễn Văn Kiệm (2004), *Xung quanh vụ vua Minh Mạng tập trung các giáo sĩ thừa sai Âu Châu về Huế*, Nghiên cứu Tôn giáo, số 2 – 2004, tr 37 – 45.
- 38.Nguyễn Lộc (2009), *Văn học Việt Nam nửa cuối thế kỷ XVIII – hết thế kỷ XIX*, NXB Giáo dục, Hà Nội.
- 39.Nguyễn Phong Nam (2005), *Giáo trình văn học Việt Nam nửa cuối thế kỷ XIX*, NXB Đà Nẵng.
- 40.Nhiều tác giả (2005), *Phong trào Đông Du và Phan Bội Châu*, NXB Nghệ An, Trung tâm văn hóa ngôn ngữ Đông Tây.
- 41.Nhiều tác giả (2014), *Nguyễn Trường Tộ, hôm qua và hôm nay*, NXB Tri Thức

42. Nhiều tác giả (1970), *Nhà yêu nước và nhà văn Phan Bội Châu, kỷ niệm 100 năm ngày sinh Phan Bội Châu*, NXB Khoa học xã hội, Hà Nội.
43. Nhiều tác giả (2013), *Thế kỷ XXI nhìn về nhân vật lịch sử Phan Thanh Giản*, NXB Hồng Đức, Tạp chí Xưa và Nay.
44. Nhiều tác giả (2006), *Thế kỷ XXI nhìn về Trương Vĩnh Ký*, NXB Văn hóa Sài Gòn, Tạp chí Xưa và Nay.
45. Nhiều tác giả (1999), *Tư tưởng canh tân đất nước dưới triều Nguyễn*, NXB Thuận Hóa.
46. N. I. Niculin (2006), *Dòng chảy văn hóa Việt Nam* (Hồ Sĩ Vịnh, Nguyễn Hữu Sơn tuyển chọn và giới thiệu), NXB Văn hóa – thông tin, Hà Nội.
47. N. I. Niculin (2001), *Tôn giáo và văn học Việt Nam thế kỷ XX*, Nghiên cứu Tôn giáo số 2 – 2001, tr 9 – 13.
48. Tôn Quang Phiệt (1958), *Phan Bội Châu và một giai đoạn lịch sử chống Pháp của nhân dân Việt Nam*, NXB Văn hóa, Cục xuất bản – Bộ Văn hóa, Hà Nội.
49. Philippe Devillers (2006), *Người Pháp và người An Nam bạn hay thù?*, (ngd: Ngô Văn Quỹ), NXB Tổng hợp thành phố Hồ Chí Minh.
50. Nguyễn Phan Quang (2009), *Thêm vài suy nghĩ về Nguyễn Trường Tộ và những điều trần của ông*, Nghiên cứu Lịch sử, số 12 – 2009, tr 10 – 17.
51. Nguyễn Ngọc Quỳnh (2012), *Chính sách đối với công giáo thời Tự Đức (1848 – 1883)*, NXB Chính trị quốc gia – sự thật, Hà Nội.
52. Nguyễn Ngọc Quỳnh (2008), *Chính sách đối với công giáo thời Tự Đức bối cảnh xã hội và những nghịch lý*, Nghiên cứu Tôn giáo, số 111 – 2008, tr 51 – 58.
53. Nguyễn Khắc Sâm (2012), *Tìm hiểu tư tưởng của Phan Bội Châu về tôn giáo, tín ngưỡng*, (nghd: PGS.TS Đỗ Thị Hòa Hới), Luận văn Ths chuyên ngành Tôn giáo học.
54. Shiraishi Masaya (2000), *Phong trào dân tộc Việt Nam và quan hệ của nó với Nhật Bản và châu Á, Tư tưởng của Phan Bội Châu về cách mạng và thế giới*, tập 1, NXB Chính trị quốc gia, Hà Nội
55. Lê Thị Thắm (2002), *Trở lại chính sách cấm đạo của nhà Nguyễn qua bộ Đại Nam thực lục*, Nghiên cứu Tôn giáo, số 2 – 2002, tr 35 – 46.

56. Chương Thâu (2004), *Nghiên cứu Phan Bội Châu*, NXB Chính trị quốc gia, Hà Nội.
57. Chương Thâu (sưu tầm và tuyển chọn) (2007), *Phan Bội Châu trong lòng thời đại*, NXB Nghệ An, Trung tâm văn hóa ngôn ngữ Đông Tây.
58. Nguyễn Văn Thế (2008), *Văn học yêu nước nửa sau thế kỷ XIX trong truyền thống văn học dân tộc*, (nghe: Trần Ngọc Vương), Luận án TSVH chuyên ngành VHVN.
59. Trần Nho Thìn (2007), *Văn học trung đại Việt Nam dưới góc nhìn văn hóa*, NXB Giáo dục, Hà Nội.
60. Trần Nho Thìn (2012), *Văn học Việt Nam từ thế kỷ X đến hết thế kỷ XIX*, NXB Giáo dục, Hà Nội
61. Cao Huy Thuần (2002), *Giáo sĩ thừa sai và chính sách thuộc địa của Pháp tại Việt Nam (1857 – 1914)* (nghe: Nguyễn Thuận), NXB Tôn Giáo.
62. Lê Ngọc Thông (2001), *Quan niệm của Phan Bội Châu về tôn giáo*, Nghiên cứu Tôn giáo, số 1 – 2001, tr 51 – 56.
63. Phạm Huy Thông (2007), *Quan hệ giữa Nho giáo và công giáo ở Việt Nam*, Nghiên cứu Tôn giáo số 4 – 2007, tr 18 – 25.
64. Trần Văn Toàn (2005), *Tôn giáo Việt Nam trong thế kỷ XVIII theo cái nhìn tổng hợp của giáo sĩ phương Tây đương thời ở Đàng Ngoài*, Nghiên cứu Tôn giáo số 1 – 2005, tr 60 – 68; số 2 – 2005, tr 15 – 20.
65. Nguyễn Hữu Trí (1995), *Thơ văn Phan Bội Châu thời kỳ ông già Bến Ngự*, Luận án PTSKH Ngữ văn.
66. Phạm Hồng Tung (1999), *Tìm hiểu thêm về Phan Bội Châu và vấn đề đoàn kết lương – giáo chống Pháp đầu thế kỷ XX*, Nghiên cứu Lịch sử, số 6 – 1999, tr 72 – 81.
67. Nguyễn Trọng Văn (2009), *Quan điểm của Nguyễn Trường Tộ về con đường cứu nước ở Việt Nam nửa sau thế kỷ XIX*, Nghiên cứu Lịch sử, số 4 – 2009, tr 32 – 35.
68. Đặng Huy Vận, Chương Thâu (1961), *Những đề nghị cải cách của Nguyễn Trường Tộ cuối thế kỷ XIX*, NXB Giáo dục, Hà Nội
69. Trần Ngọc Vương (1999), *Văn học Việt Nam dòng riêng giữa nguồn chung*, NXB Đại học quốc gia Hà Nội.

70. Trần Ngọc Vương (2010), *Thực thể Việt nhìn từ các tọa độ chữ*, NXB Tri thức, Hà Nội.
71. Trần Ngọc Vương (giới thiệu và tuyển chọn) (2007), *Trần Đình Hượu tuyển tập*, tập 2, NXB Giáo dục, Hà Nội.
72. Trần Ngọc Vương, Chương Thâu (Giới thiệu và tuyển chọn) (2006), *Phan Bội Châu về tác gia và tác phẩm*, NXB Giáo dục, Hà Nội.
73. Trần Ngọc Vương, Trần Hải Yến, Phạm Xuân Thạch (2010), *Giáo trình văn học Việt Nam ba mươi năm đầu thế kỷ XX*, NXB Đại học quốc gia Hà Nội, Hà Nội.
74. Yoshiharu Tshuboi (2014), *Nước Đại Nam đối diện với Pháp và Trung Hoa 1847 – 1885*, (ngd: Nguyễn Đình Đầu, Bùi Trân Phương, Tăng Văn Hỷ), NXB Tri Thức.